

Tilburg University

Internationale criminaliteitsenquêtes

van Dijk, J.J.M.

Published in:
Internationaal-vergelijkend onderzoek

Publication date:
1995

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Dijk, J. J. M. (1995). Internationale criminaliteitsenquêtes: 'Personal networking', methodologische kritiek en lange tenen. In A. F. A. Korsten, A. F. M. Bertrand, P. de Jong, & J. M. L. M. Soeters (Eds.), *Internationaal-vergelijkend onderzoek* (pp. 195-209). SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Internationaal-vergelijkend onderzoek

Redactie:
A.F.A. Korsten
A.F.M. Bertrand
P. de Jong
J.M.L.M. Soeters

1995

VUGA Uitgeverij B.V., 's-Gravenhage
SISWO / Instituut voor Maatschappijwetenschappen, Amsterdam

10 Internationale criminaliteitsenquêtes: 'Personal networking', methodologische kritiek en lange tenen

J.J.M. van Dijk

In 1987 startten enkele empirische criminologen met de uitwerking van een zo veel mogelijk gestandaardiseerde internationaal-vergelijkende criminaliteitsenquête: de 'International Crime Survey' (ICS). In 1989 werd deze enquête voor het eerst uitgevoerd. In deze bijdrage wordt allereerst ingegaan op de organisatorische haken en ogen van de ICS. Daarna passeren enkele methodologische problemen de revue. In hoeverre wordt de vergelijkbaarheid van de onderzoeksgegevens aangetast door het gebruik van twee verschillende technieken ('face to face'-interview en telefonische enquêtes)? Welke problemen levert een westers-georiënteerde enquête op bij uitvoering in bijvoorbeeld landen in de Derde Wereld? Ten slotte wordt een overzicht gegeven van de vaak ideologisch gekleurde reacties van politici en van wetenschappers op de uitkomsten van de ICS.

10.1 Inleiding

In de criminologische literatuur wordt de laatste twintig jaar algemeen aangenomen dat de cijfers van de ter kennis van de politie gekomen delicten geen betrouwbare maat vormen van de criminaliteit. Veel delicten worden nooit ontdekt, respectievelijk niet aangegeven bij de politie of voor kennisgeving aangenomen. Het niet-geregistreerde deel - de zogenoemde verborgen misdaad - verschilt per gemeente of land en ook per tijdsperiode.

De politicostatistieken kunnen met het nodige voorbehoud nog wel worden gehanteerd als ruwe maat voor de ontwikkeling van de misdaad in het algemeen. Onbruikbaar echter zijn de politicostatistieken als internationaal-vergelijkende maat van de omvang van de misdaad. Niet alleen de aangiftepatronen en registratiecriteria van de politie lopen per land sterk uiteen maar ook de wettelijke rubricering van de belangrijkste typen van criminaliteit is per land verschillend.

Empirische criminologen hebben met vallen en opstaan onderzoeksmethoden ontwikkeld om onafhankelijk van de politie informatie te verzamelen over de omvang van verschillende typen van criminaliteit. De belangrijkste zijn de zelfrapportagestudie waarbij aan een steekproef wordt gevraagd of men het afgelopen jaar al dan niet bepaalde delicten heeft gepleegd (Junger Tas, Kruisink en Van der Laan, 1992) en de slachtoffer-enquête waarbij aan een steekproef wordt gevraagd of men slachtoffer van bepaalde delicten is geworden. Slachtoffer-enquêtes - in het Engels 'victimisation' of 'crime surveys' genoemd - zijn voor het eerst op landelijke schaal uitgevoerd in de Verenigde Staten en Nederland (Van Dijk en Vianen, 1977) en later in vrijwel alle grote, westerse

landen. De slachtofferenquêtes bieden in beginsel nieuwe mogelijkheden voor de verzameling van internationaal-vergelijkbare criminaliteitscijfers. Uit secundaire analyses op de datasets is echter gebleken dat ook de nationale enquêtes van de Verenigde Staten, Engeland en Nederland et cetera zich niet lenen voor het maken van internationale vergelijkingen (Mayhew, 1987). De voornaamste hinderpaal is dat de enquêtevragen over slachtofferervaringen niet identiek zijn. Ook de statistische vorm waarin de kerngegevens worden gepresenteerd, is uiteenlopend. Om deze knelpunten weg te nemen, heeft een groep in dit type onderzoek gespecialiseerde criminologen vanaf 1987 gewerkt aan de voorbereiding en uitvoering van een zo veel mogelijk gestandaardiseerde criminaliteits-enquête in een zo groot mogelijk aantal landen. Het project staat bekend als de *International Crime Survey*.

De primaire doelstelling van dit project is de publikatie van internationaal-vergelijkende statistieken over veelvoorkomende criminaliteit waarvan de individuele burgers het slachtoffer worden. Aangenomen wordt dat dergelijke informatie waardevol is voor zowel de beleidsvorming als voor de theorievorming over criminaliteit op macroniveau (Van Dijk, 1988). De enquête is sinds 1989 uitgevoerd in negenendertig verschillende landen en in tien van die landen ten minste een keer herhaald. De geïntegreerde dataset die door het Criminologische Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden wordt beheerd, bevat thans identieke gegevens over ruim 80.000 respondenten.

Over de enquête zijn tot nu toe vier boeken verschenen (Van Dijk, Mayhew en Killias, 1990; JUSRI, 1990; Van Dijk en Mayhew, 1992; Del Frate, Zvekcic en Van Dijk, 1993) en ongeveer honderd rapporten en artikelen in verschillende talen (zie bijvoorbeeld Mayhew, 1990; Northern Ireland Office, 1990; Takasugi, 1991; Walker et al., 1990; Kury, 1992; Timoshenko, 1992; Van Dijk, 1991, 1991; Van Kerckvoorde en Peters, 1993; Naudé, 1993; Aromaa en Heiskanen, 1992; UNICRI, 1993).

In deze bijdrage zal achtereenvolgens worden ingegaan op de organisatorische opzet van het ICS-project, enkele van de belangrijkste methodologische problemen en, ten slotte, op het ideologisch gemotiveerde discours over de uitkomsten in enkele landen met hoge scores.

10.2 Organisatorische aspecten: niet bij fax alleen

In het voorjaar van 1988 werden door een werkgroep bestaande uit Van Dijk, Mayhew (Home Office, UK) en Killias (Universiteit Lausanne) uitnodigingen gestuurd naar direct of indirect aan de ministeries van Justitie verbonden onderzoeksinstituten (of bij gebreke daarvan de ministeries zelf) in vrijwel alle OESO-landen. De uitnodiging betrof een 'Dutch Treat', dat wil zeggen de geadresseerden werden uitgenodigd op eigen kosten deel te nemen aan de eerste International Crime Survey met steekproeven van 2.000. De coördinatie van het veldwerk was in handen gelegd van het Amsterdamse onderzoeksbureau Inter/View, dat in die tijd net begonnen was met de opbouw van een Europees netwerk voor opiniconderzoek en internationale ervaring had met 'Computer

Assisted Telephone Interviewing' (CATI). De deelnemende landen werden geacht rechtstreekse contracten af te sluiten met dit bureau waarbij de werkgroep zich garant stelde voor de methodologische begeleiding en de publikatie van een rapport met kernuitkomsten.

In vrijwel alle landen die uiteindelijk deelnamen aan de eerste ICS zijn in het najaar van 1988 persoonlijke gesprekken gevoerd met sleutelfiguren in zowel de onderzoekswereld als de ambtenarij. Het welslagen van het project is zonder twijfel te danken geweest aan intensieve 'personal networking'. In de Angelsaksische wereld is de morele steun van de Home Office waarschijnlijk doorslaggevend geweest. Ook de Nederlandse nationaliteit bleek bij het lobbywerk bepaalde voordelen te hebben. Binnen Europa heeft een Nederlander het voordeel dat hij qua nationaliteit niet als bedreigend-dominant wordt ervaren en, anders dan de meeste Engelsen, meertalig kan communiceren. Buiten West-Europa geldt Nederland bovendien, samen met bijvoorbeeld Zweden en Denemarken als een van de voorbeeldige kleine Westeuropese landen waarmee graag wordt samengewerkt.

Penibel bij de ICS was en is de mentale barrière die Duitsers maar vooral Fransen moeten overwinnen om aan te schuiven bij een Anglo-Dutch project. Voor de Duitsers is, naar mijn ervaring, vooral de openheid die nodig is voor een internationaal project, soms moeilijk op te brengen. Duitse onderzoeksinstituten (in casu een van de Max-Planck instituten) zijn sterk competitief en leggen mede daardoor een zekere mate van bezitterigheid aan de dag met betrekking tot onderzoeksdata en ideeën. Men geeft ongaarne onderzoeksdata uit handen. Dit geldt overigens in nog sterkere mate voor aan de overheid gelieerde, Japanse onderzoeksinstituten.

Het (voor)oordeel dat Fransen in een samenwerkingsproject haantje de voorste willen zijn - en anders mentaal afhaken - is helaas ook bij de ICS weer bevestigd (vergelijk Robert, 1990). Hierbij zij wel aangetekend dat het Engelse werkgroeplid over het algemeen ook bijzonder weinig genegen was en is om aan enigerlei continentale wens of gevoeligheid tegemoet te komen. Alleen de Amerikanen worden in Engeland, lijkt het soms, als gelijkwaardige partners beschouwd. De neiging om zich sterk op de Verenigde Staten te oriënteren is trouwens ook bij Japanse onderzoekers aanwezig.

In het geval van de ICS is een van de politieke complicaties dat in Frankrijk - maar ook in Spanje en elders op het Europese continent - het zwaartepunt in het openbare bestuur aan het verschuiven is naar de regio's en grote steden. Er is daardoor meer animo voor de uitvoering van lokale enquêtes dan voor nationale-vergelijkende enquêtes. Met de Fransen is weliswaar een aangepaste questionnaire ontworpen voor lokale enquêtes maar de uitvoering daarvan is tot nu toe in Europa zeer beperkt gebleven. De medewerking van de Fransen aan het project is al met al op een laag pitje blijven staan. De Zwitserse partner - hoewel hoogleraar in het Franstalige Lausanne - heeft daar weinig aan kunnen veranderen.

Uiteindelijk is aan de eerste enquête in 1989 deelgenomen door Nederland, Engeland/Wales, Schotland, Noord-Ierland, Zwitserland, Spanje, België, Finland, Noorwegen, West-Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten, Canada, Australië en Japan. Proefonderzoeken werden - eveneens op basis van persoon-

lijke contacten - tevens uitgevoerd in Indonesië (Surabaja) en Warschau (Polen). De contactlegging met de betrokken Indonesische hoogleraar werd vergemakkelijkt door het destijds nog bestaande juridische samenwerkingsproject (en door het feit dat de betrokken partner, prof. J. Sahetapy, Nederlands leest en spreekt).

10.3 De tweede ronde en daarna

De ICS is in 1990 opnieuw uitgevoerd in Duitsland (nu inclusief de nieuwe landen) en, voor de eerste keer, in Athene en in Seoul (Zuid-Korea). Door medewerkers van de United Nations Interregional Criminal Justice Research Institute te Rome werd en marge van een congres over criminaliteitspreventie in Moskou in 1990 voorgesteld om de ICS tevens uit te voeren in een aantal ontwikkelingslanden. De voornaamste argumenten hiervoor waren het totaal ontbreken van informatie over de omvang van de criminaliteitsproblemen in de meeste ontwikkelingslanden en de wenselijkheid om de daar werkzame criminologen ervaring te laten opdoen met kwantificerend onderzoek. In veel van deze landen bestaan zelfs geen politiestatistieken. Om de uitvoering van deze enquêtes mogelijk te maken werd door UNICRI met succes een subsidie aangevraagd bij het Nederlandse ministerie van Ontwikkelingssamenwerking.

Inmiddels was in Centraal- en Oost-Europa door de ineenstorting van het Sovjet-imperium een acute behoefte ontstaan aan geloofwaardige informatie over de criminaliteitsproblemen. Tijdens de eerdergenoemde conferentie in Moskou werden contacten gelegd of vernieuwd met collegae-onderzoekers uit die landen. Besloten werd om de enquête in 1992 uit te voeren in zowel de geïndustrialiseerde wereld, inclusief de ex-communistische landen, als in de Derde Wereld. Hiertoe werd een nieuwe werkgroep ingesteld bestaande uit Van Dijk, Mayhew en Zvekic (hoofd onderzoek van UNICRI). Door het Nederlandse ministerie van Justitie werden deze keer de volledige overheadkosten van Inter/View gefinancierd teneinde deelname aan de centraal-gecoördineerde uitvoering van het veldwerk extra aantrekkelijk te maken. De uitnodiging om deel te nemen aan de ICS was voor de geïndustrialiseerde landen, inclusief die in Centraal- en Oost-Europa, overigens opnieuw een 'Dutch Treat'.

De lobbying voor de deelname verliep voorspoedig, mede vanwege de bekendheid die de ICS inmiddels had gekregen en de in het algemeen positieve beoordeling ervan in de criminologische vakpers (onder andere door Skogan, 1991; Mawby, 1991; en Sacco, 1992). Op de minder positieve beoordeling in sommige landen, met name Nederland, wordt hierna nog teruggekomen. Op de internationale beoordeling van de survey heeft deze lokale kritiek geen merkbare invloed gehad. Tot deelname aan de enquête in 1992 werd uiteindelijk besloten door elf westerse landen (waaronder de nieuwkomers Zweden, Italië en Nieuw-Zeeland), acht ex-communistische landen (Polen, Hongarije, Slovenië, Tsjechië, Slowakije, Rusland, Georgië en Estonia), Japan, en twaalf ontwikkelingslanden (Argentinië, Brazilië, Costa Rica, Tanzania, Uganda, Zuid-Afrika, Tunesië, Egypte, India, Filipijnen, Indonesië, Papua Nieuw Guinea). In

zowel de ex-communistische als de ontwikkelingslanden was de ICS de eerste slachtoffer-enquête die ooit is uitgevoerd.

Op een congres in Rome over de ICS in het najaar van 1992 werd besloten om de derde officiële ronde van de ICS uit te voeren in 1996. In de tussenliggende jaren zal worden gewerkt aan de voorbereiding en uitvoering van de 'International Crimes against Businesses Survey'. Voor de opzet van de ICBS is opnieuw een internationale werkgroep ingesteld (Van Dijk, Shapland, Mayhew, Walker en Stangeland). In 1993 zijn, met succes, pilot-studies uitgevoerd in Engeland, Nederland, Australië, Spanje, Zuid-Afrika en Indonesië. In 1994 wordt de ICBS uitgevoerd in een nog onbekend aantal landen. In Australië is dat inmiddels gebeurd.

10.4 Methodologische problemen: de ontbrekende infrastructuur in de Derde Wereld

De methodologische problemen die zich voordoen bij de ICS bestaan deels uit de algemene problemen van survey-achtige enquêtes (betreffende bijvoorbeeld de 'sampling design', herweging en non response) en deels uit problemen die eigen zijn aan slachtoffer-enquêtes (bijvoorbeeld geheugenfouten, de beperktheid van de scope qua type delicten). Overzichten van de belangrijkste problemen worden gegeven in Skogan (1986) en Zaubermann (1985), en, in verband met de ICS, in de eerdergenoemde boeken en rapporten over de ICS (zie in het bijzonder Lynch in Del Frate et al., 1993 en Van Dijk, 1991). Hier zullen wij slechts ingaan op enkele specifieke problemen die kleven aan de ICS als internationaal-vergelijkende studie.

In de westerse landen is de ICS uitgevoerd middels 'Computer Assisted Telephone Interviewing' (CATI) onder landelijke steekproeven. Een groot probleem was de feitelijke onmogelijkheid om in ontwikkelingslanden landelijk-representatieve steekproeven te trekken. De infrastructuur voor landelijk survey onderzoek is eenvoudigweg nog niet aanwezig. Op het platteland van sommige ontwikkelingslanden doet zich bovendien a fortiori het probleem voor dat de respondenten niet bekend zijn met het fenomeen van de sociologische enquête en tevens de inhoud van een in oorsprong westerse questionnaire soms niet goed begrijpen en/of op een afwijkende manier interpreteren. De ICS is om deze praktische en inhoudelijke redenen in de meeste ontwikkelingslanden slechts uitgevoerd onder een goed gespreide steekproef uit de bevolking van de hoofdstad. De steekproeven zijn getrokken door middel van naar stadsdeel gestratificeerde startadressen, waarbij speciaal is gelet op een redelijke spreiding naar sociale status (interviewers in sommige ontwikkelingslanden hebben, zo bleek uit de pilot studies vaak de neiging de armste respondenten over te slaan; in andere landen waren de zeer rijken moeilijk benaderbaar). Een strikte controle op het criterium sociale status is overigens in de meeste ontwikkelingslanden niet mogelijk omdat de statistische populatiegegevens ontbreken. Bij de ICS is de status van de wijk als criterium gehanteerd.

De consequentie van de beperking van de enquêtes in de ontwikkelingslanden tot de hoofdsteden, betekent dat een vergelijking met de uitkomsten van

de landelijke onderzoeken in de geïndustrialiseerde landen niet goed mogelijk is. In de publikaties tot nu toe zijn de data uit de ontwikkelingslanden daarom gescheiden gepresenteerd. Wel zijn enkele tabellen opgenomen waarin de slachtofferpercentages van de respondenten uit grote steden van de geïndustrialiseerde landen zijn vergeleken met de percentages uit de hoofdsteden van de ontwikkelingslanden. Een goede vergelijking is echter eerst mogelijk indien de enquête ook in de geïndustrialiseerde landen, via 'oversampling', mede in de hoofdsteden wordt uitgevoerd. Dit is in 1992 bijvoorbeeld reeds gebeurd in Japan (naast de nationale 'sample' van 3.000 werd een extra 'sample' van 2.000 in Tokyo geënquêteerd). Overwogen wordt in de derde ronde ook in enkele westerse landen te 'oversamplen' in de hoofdsteden.

De technieken van interviewen

De ICS is, zoals gezegd, vanwege de kosten-effectiviteit, in de meeste westerse landen uitgevoerd door middel van CATI waarbij de steekproeven werden getrokken door middel van 'Random Digit Dialling'. In delen van Spanje en Noord-Ierland, in de ex-communistische landen (met uitzondering van Slovenië) en in de ontwikkelingslanden is vanwege te lage percentages telefoonansluitingen gekozen voor 'face to face interviewing'. Een van de essentiële vragen die dus rijzen is of de vergelijkbaarheid van de uitkomsten niet is verminderd door de toepassing van verschillende technieken van interviewing.

In de Verenigde Staten wordt de National Crime Survey de laatste jaren deels uitgevoerd door middel van CATI en deels 'face to face'. De studies naar de effecten van de twee methoden op de slachtofferpercentages zijn niet concludent (Roman en Silva, 1982). In het kader van het ICS-project zijn in Duitsland, Spanje en Slovenië split runs uitgevoerd met face to face interviewing en CATI (Kury en Wuerger, 1993; Pavlovic, 1993; Stangeland, in druk). In Duitsland zijn significante verschillen geconstateerd (hogere percentages bij 'face to face interviewing') maar in Spanje en Slovenië niet. Ook dit resultaat is dus weinig concludent, zij het dat de laatste twee studies betrekking hadden op grotere aantallen respondenten dan de Duitse en dus iets overtuigender zijn.

Vermeldenswaard is een Nederlands onderzoek waarin enkele ICS-vragen zijn gebruikt met toepassing van respectievelijk CATI en 'Computer Assisted Self Interviewing' (Saris en Scherpenzeel, 1992). In deze studie werden, net als in Spanje en Slovenië, identieke slachtofferpercentages gevonden bij toepassing van verschillende technieken van interviewen.

De conclusie van Killias et al. (1987) en van Van Dijk en Zvekic (1993) is dat de kwaliteit van het feitelijke interviewen belangrijker is dan de toegepaste methode. Er wordt vooralsnog vanuit gegaan dat de toepassing van verschillende technieken van enquêtering bij de ICS de kernuitkomsten niet onvergelijkbaar maakt. Ook in de toekomst zal als element van de standaardisering nauwgezet worden gelet op de kwaliteit van het eigenlijke interviewen.

De CATI- annex RDD-techniek is in geïndustrialiseerde landen niet alleen goedkoper dan face-to-face enquêtering. Deze technieken bieden de mogelijkheid om ook met personen die vaak afwezig zijn en/of op afgelegen locaties wonen, in contact te komen. Ook personen met een geheim nummer worden benaderd. Voor een internationaal-vergelijkende studie biedt CATI

bovendien unieke mogelijkheden tot beheersing van het veldwerk (in casu werd alle software gemaakt door Inter/View in Amsterdam). Bij de codering van de antwoorden en de 'routing' naar vervolgvragen treden minder fouten op. De nieuwe techniek van 'Computer Assisted Personal Interviewing', waarbij de interviewer zich in een face-to-face-situatie bedient van een laptop, biedt dezelfde voordelen als CATI en is in Slovenië reeds met succes toegepast bij de ICS. De combinatie van CATI in de welvarende landen en CAPI in landen met een lage telefoonpenetratiegraad lijkt voor de toekomst van de ICS ideaal (zij het dat het gebruik van een laptop door enquêteurs in sommige steden het risico van een beroving met zich mee brengt).

Culturele bias: 'a theft is a theft is it theft?'

In de voorbereidingsfase is vanzelfsprekend veel aandacht besteed aan een accurate vertaling van de Engelse oerversie van de questionnaire in alle nationale talen. De vertalingen zijn in de meeste landen gecontroleerd door externe deskundigen. Alleen in Papua Nieuw Guinea is afgezien van een vertaling in de (vele) lokale talen. De interviews zijn afgenomen door lokale enquêteurs op basis van de Engelse questionnaire. Ondanks de zorg die is besteed aan de vertalingen, is het mogelijk dat bepaalde concepten verschillend zijn geïnterpreteerd. Sommige concepten zijn wellicht niet in alle talen bekend. Hierbij gaat het vooral om de vraag of de betekenisdefinities van bijvoorbeeld diefstal, inbraak, beroving en mishandeling wel voldoende universeel zijn. Het initiatief om de enquête uit te voeren is uiteraard gebaseerd op de overtuiging dat dit grosso modo wel het geval is. Deze universaliteitsassumptie vormt de basis van de ICS. Verwerping ervan zou trouwens vergaande consequenties hebben voor de sociologische criminologie in het algemeen. Indien immers de criminaliteitsdefinities per land - of stad - fundamenteel zouden verschillen, is het studieonderwerp van de vergelijkende criminologie een hersenschim (en berust al het vroegere werk in deze traditie dus op een misverstand).

Er zijn theoretische argumenten die de universaliteitsassumptie ondersteunen. De definities van de gewone criminaliteit behoren tot de oudste delen van het geschreven westerse recht. Belangrijke westerse rechtssystemen zoals het Engelse 'common law' en het Napoleontische en Duitse codificatierecht uit de achttiende en negentiende eeuw hebben model gestaan voor de strafwetten in de Derde Wereld. Het Japanse en Koreaanse strafrecht zijn bijvoorbeeld sterk beïnvloed door het Duitse recht. In veel ontwikkelingslanden bestaan het westerse en het traditionele strafrecht weliswaar naast elkaar, maar het westerse recht is de inwoners van de grote steden terdege bekend en neemt snel aan betekenis toe. Binnen Europa bestaat er tussen de strafwetboeken in ieder geval reeds ten minste twee eeuwen een grote mate van overeenkomst. Aan de rechtsgeschiedenis zijn, kortom, goede argumenten te ontleen voor de universaliteitsaanname.

Er is echter ook empirische steun voor deze assumptie. Bestudering van de tien of meer slachtoffer-enquêtes die in de periode 1975 tot 1987 door los van elkaar werkende criminologen zijn ontwikkeld, wijst uit dat de in de questionnaires gehanteerde definities van de vormen van criminaliteit grote gelijkenis vertonen. In feite is het initiatief tot de ICS juist voortgekomen uit het besef

van de betrokken onderzoekers in Europa dat met weinig extra inspanning de facto standaardisering zou kunnen worden bereikt.

De ervaringen met de ICS hebben uitgewezen dat deze veronderstelling juist was. De opstelling van de eerste ICS vragenlijst is een open proces geweest waaraan deskundigen uit tien of meer landen hebben deelgenomen. In een groot aantal landen zijn 'pilots' met voorlopige versies van de questionnaire uitgevoerd. Het feit dat de deelnemers zonder uitzondering hebben ingestemd met de uiteindelijke versie, vormt op zichzelf een aanwijzing voor de juistheid van de universaliteitsassumptie. Voorstellen tot de toevoeging van vragen naar geheel andere typen van criminaliteit zijn eigenlijk nooit gedaan (met uitzondering van een vraag naar consumentenfraude die uit de Franse nationale enquêtes afkomstig is). Belangrijke culturele verschillen in West-Europa betreffen slechts bepaalde onderverdelingen, met name binnen de categorie beroving (in Spanje en Italië worden bepaalde typen van straatroof scherp onderscheiden). In Italië is de vraag naar beroving gesplitst in tasjesroof en overige roof. De discussies over de inhoud van de vragenlijst hebben verder uitsluitend betrekking gehad op de formuleringen en op de keuze van de op te nemen attitude- en opinievragen.

Bij de voorbereiding van de tweede enquête waren er slechts geringe mogelijkheden voor wijziging van de harde kern van de vragenlijst. Er was in feite slechts ruimte voor aanvullingen. De vragenlijst is in zeven ontwikkelingslanden uitgetest door middel van proefonderzoeken en praktisch bevonden. Niet uit te sluiten valt echter dat delen ervan een westerse bias bevatten. Over de toepasbaarheid van de ICS in (de grote steden van) de ontwikkelingslanden is het laatste woord ongetwijfeld nog niet gezegd. Zeker is in ieder geval dat de nieuw opgenomen vragen naar corruptie door overheidsfunctionarissen en consumentenfraude zowel in de ontwikkelingslanden als in de ex-communistische landen een zinvolle aanvulling zijn gebleken. Verder is, enigszins onverwacht gebleken dat de ogenschijnlijk 'typisch Nederlandse' vragen naar (brom-)fietsendiefstal juist in enkele ontwikkelingslanden zeer relevant waren (relevanter dan de vragen naar auto-gerelateerde delicten). In de tweede enquête is tevens een aparte vraag opgenomen naar inbraak in tuinschuurtjes. Deze vraag heeft geen wijziging gebracht in het inbraakbeeld van de verschillende landen.

Bedreigingen, klappen en handtastelijkheden: de Achilleshiel van de ICS

Het risico van eventuele culturele biases is waarschijnlijk het grootste bij de vragen naar bedreiging/mishandeling en naar sexuele incidenten. De desbetreffende gedragingen zijn in de vragenlijst zo feitelijk mogelijk beschreven. In de opgave door respondenten van bedreigingen en handtastelijkheden als vermeldenswaardig incident in een enquête over criminaliteit, spelen echter onvermijdelijk subjectieve elementen mee. Zoals in de publicaties omstandig is uiteengezet beschouwen ook de onderzoekers zelf dit onderdeel van de resultaten daarom als het meest onzekere. Niet uitgesloten kan worden geacht dat in bepaalde culturen de bevolking gevoeliger is voor kleine gewelddadigheden en deze eerder als crimineel ervaart. Zo is bijvoorbeeld bekend dat de aantallen gemelde kleine gewelddadigheden in sommige landen positief samenhangen met de opleidingsgraad van de respondent. Aan de slachtoffers van geweldsmis-

drijven worden verschillende vervolgvragen gesteld over de feitelijke ernst van hun victimisatie. Theoretisch bestaat de mogelijkheid dat de proporties ernstige gewelddaden binnen het geheel van de opgegeven dreigingen/mishandelingen per land sterk verschillen. Dit zou er dan op wijzen dat in sommige landen minder ernstige incidenten eerder worden gemeld dan elders. Bij landen met een hoge sensibiliteit voor geweld zou de proportie zware incidenten dan relatief laag moeten zijn. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Landen met relatief hoge algemene percentages vertonen ook hogere percentages ernstigere gewelddaden (en vice versa).

Het veronderstelde effect is wel aangetroffen in de gegevens over seksuele incidenten, in die zin dat in Noorwegen hoge percentages seksuele incidenten worden gemeld maar relatief weinig aanrandingen en verkrachtingen. Volgens Aromaa (1993) zou het hoge percentage seksuele incidenten samenhangen met de bijzondere gevoeligheid van de Noorse vrouwen voor ongewenste seksuele avances in de bewuste periode. In de andere Scandinavische landen zou deze gevoeligheid weer enigszins zijn gedaald. Deze bevinding van Aromaa is tot nu toe het enige bekende voorbeeld van een (vermoedelijke) cultureel-bepaalde vertekening in de resultaten van de ICS. Het is echter mogelijk dat er nog meer voorbeelden van zulke vertekeningen zullen worden gevonden. Dit onderdeel van de uitkomsten zal dus vooralsnog met de nodige voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd.

Winnaars en verliezers

De internationale vergelijking van landen op bepaalde sociale of economische kenmerken is voor velen geen normatief-neutrale bezigheid. Dit geldt wellicht voor geen enkel kenmerk zo sterk als voor het niveau van de criminaliteit. De uitspraak dat een bepaalde bevolkingsgroep meer criminaliteit vertoont, wordt steevast als beledigend ervaren en is vaak ook als zodanig bedoeld. De verklaring hiervoor is dat het vóórkomen van criminaliteit bewust of onbewust algemeen wordt beschouwd als een graadmeter voor de moraliteit van de betrokken bevolkingsgroep. Nog slechts enkele decennia geleden werden de politiestatistieken in de meeste westerse landen aangeduid als moraliteitsstatistieken of zedelijkheidsstatistieken (in sommige landen in Oost-Europa gebeurt dit nog steeds). De moderne criminologische theorieën over criminaliteit bieden weinig steun voor de gedachte dat aan criminaliteitscijfers het zedelijkheidsgehalte van een volk kan worden afgelezen. Hoge aantallen vermogensdelicten lijken eerder te moeten worden gezien als de keerzijde van economische voorspoed (Van Dijk, 1991). Tegen de achtergrond van de naïeve opvattingen over criminaliteit, vormen rangordtabelleten wat betreft het algemene criminaliteitsniveau echter explosief materiaal.

De kernuitkomsten van de ICS - de percentages respondenten die in het afgelopen jaar slachtoffer zijn geweest van een of meer delicten - hebben waarschijnlijk extra heftige reacties opgeroepen omdat de media zo lang verstoken zijn geweest van vergelijkende overzichten van nationale criminaliteitscijfers. Interpol publiceerde weliswaar jaarlijks dergelijke overzichten maar deze werden, zoals gezegd, door niemand serieus genomen vanwege de evidente methodologische tekortkomingen ervan.

De kernuitkomsten van de ICS zijn om nog een andere reden in enkele landen als een publicitaire bom ingeslagen: zij weken op onderdelen sterk af van de algemeen aanvaarde beelden. De doodoener dat sociologisch onderzoek slechts laat zien wat iedereen al wist, wordt door de ICS gelogenstraft. De Verenigde Staten bleken volgens de ICS wat betreft het niveau van de veelvoorkomende criminaliteit allerminst op eenzame hoogte te staan. Deze uitkomst verstoort bepaalde superioriteitsgevoelens bij Canadezen en Europeanen ('Het is hier gelukkig geen Amerika'). Verrassend zijn verder de kopposities van Canada, Nieuw-Zeeland en Australië en, binnen Europa, van Nederland en Engeland/Wales (in 1991). Internationaal zijn verder opvallend de extreem hoge slachtofferpercentages voor zowel vermogens- als geweldsdelicten in Zuid-Afrika (Johannesburg en omstreken, inclusief Soweto) en de relatief hoge percentages seksuele incidenten in Papua Nieuw Guinea.

In elk van de hierboven genoemde landen met onverwacht hoge scores is na de publikatie van de ICS-resultaten een publicitaire rel ontstaan. De dikke koppen op de voorpagina's waren vrijwel identiek ('The Australian climate: it is simply criminal'; 'Nederland onveilig'; 'Seoul: Crime Capital of the World'; 'Geweld is 'n SA lewenswijze').

In Nederland was de publikatie van de uitkomsten van de eerste ICS aanleiding voor een interpellatie van de minister van Justitie door de Tweede Kamer op verzoek van VVD-fractieleider Voorhoeve. In een van de grootste Australische staten, New South Wales, werd een minister tot aftreden gedwongen, in verband met de slechte scores met betrekking tot de seksuele incidenten. In Nieuw-Zeeland raakte de minister van politie in politieke moeilijkheden door de hoge misdaadcijfers in een eerste reactie te wijten aan de Maori's.

Zowel in Nederland als in Nieuw Zeeland werd gevreesd dat de publikatie van de ICS resultaten het internationale toerisme negatief zou beïnvloeden. Voor deze vrees bestond overigens weinig reden want de hoge scores van deze landen zijn in krantenpublicaties elders in de wereld slechts terloops vermeld. In alle perspublicaties stonden de eigen nationale resultaten centraal (zie bijvoorbeeld *Financial Times*, 23 januari, 1993; *Economist*, 28 augustus, 1993).

In alle gevallen zijn de publicitaire en politieke repercussies gevolgd door fundamentele kritiek op de methodologische merites van de ICS vanuit de desbetreffende landen. Het meest extreem was de reactie in Zuid-Korea. Nadat enkele kernegevens voortijdig waren uitgelekt, werd verdere publikatie ervan door het bureau van de president verboden. Zuid-Korea heeft zich sedertdien uit het project teruggetrokken.

Men zou verwachten dat onderzoekers zich in hun oordeel over de ICS weinig zouden aantrekken van de positie die hun eigen land inneemt in de rangorde qua slachtofferpercentages. Gebleken is echter dat veel onderzoekers in dit opzicht minder onbevangen zijn dan volgens de academische normen en waarden zou mogen worden verwacht. Vanuit Canada werd geopperd dat de herweging van de steekproef onjuist was geweest en dat de Canadese percentages daardoor ongunstig waren beïnvloed. Herweging volgens de inzichten van de door de Canadezen ingehuurd deskundige gaven voor Canada echter juist iets hogere percentages te zien (waarna de eerder geopperde bezwaren tegen de eerdere weging werden ingetrokken). Vanuit de Verenigde Staten werd beweerd

dat de ICS-steekproef te weinig vertegenwoordigers van minderheden zou hebben bevat. Bij nadere bestudering bleek dit echter niet het geval. De onverwacht lage nationale percentages bleken goeddeels te kunnen worden verklaard uit het relatief rurale karakter van de Amerikaanse samenleving, vergeleken bij Europa en Australië. Indien alleen de situatie in de grote steden wordt vergeleken, laat de Verenigde Staten ook volgens de ICS wel degelijk de hoogste percentages zien.

Vanuit Australië is in eerste instantie geweest op de invloed van het warme Australische klimaat op de criminaliteit. Door de Australische media is deze interpretatie met hoon ontvangen (zie boven). Daarna is geopperd dat de afname van de ICS in januari/februari voor Australië ongunstig is omdat dan de zomervakanties vers in het geheugen liggen. Dit zou dan tot gevolg hebben dat de veronderstelde criminele vakantiepiek juist in Australië sterk doorwerkt in het aantal opgegeven delicten. Deze veronderstelling is zonder nader onderzoek niet te weerleggen. Aannemelijk is hij echter niet want uit onder andere Amerikaans onderzoek blijkt dat de omvang van de veelvoorkomende criminaliteit niet of slechts in zeer geringe mate seizoengevoelig is (de veronderstelling van seizoengevoeligheid is gebaseerd op politiegegevens en berust op registratie-effecten).

De meeste fantasie met betrekking tot mogelijke gebreken van de ICS is aan de dag gelegd door Nederlandse commentatoren. Met name prof.dr. R.W. Jongman uit Groningen en dr. H.J. Franke uit Amsterdam trokken in de media fel van leer. Kritische recensies verschenen later ook in de vakpers (Bruinsma et al., 1990; Dijksterhuis en Nijboer, 1990; Bovenkerk, 1990). Het onderzoek gold op grond hiervan in de Nederlandse media lange tijd als omstreden. Veel van de in Nederland aangevoerde bezwaren, beruisten op een gebrek aan elementaire kennis van survey-onderzoek (Van Dijk, 1990; Killias en Van Dijk, 1992). De eerdergenoemde H.J. Franke beweerde bijvoorbeeld dat telefonische enquêtes notoir ongeschikt zijn voor dit type enquêtes. Voor deze bewering valt in de vakliteratuur geen steun te vinden (vergelijk ook Saris en Scherpenzeel, 1992). Van verschillende kanten werd er verder op gewezen dat de responsepercentages in sommige landen zeer laag waren. Op zichzelf is deze constatering juist, maar daar werd dan vervolgens de onjuiste conclusie aan verbonden dat er dus een response-bias zou zijn opgetreden. Deze conclusie mag uiteraard zonder nadere aanwijzingen daarvoor niet worden getrokken. Een response van veertig procent hoeft niet perse tot vertekeningen te leiden. In het eerste rapport werden verschillende theoretische en empirische (onder andere op een beperkt uitvalsonderzoek gebaseerde) argumenten aangevoerd die voor een tegengestelde conclusie pleiten (die overigens ook niet met zekerheid kon worden getrokken).

De tweede ICS heeft inmiddels onder andere ten gevolge van de herhaalde contactering van initiële weigeraars enkele weken later hogere responsepercentages (van gemiddeld 60%) opgeleverd. De rangordening qua criminaliteitscijfers van de westerse landen is nagenoeg ongewijzigd gebleven. Dit resultaat wijst op de afwezigheid van een sterke non response bias in de eerdere resultaten.

Het meest hardnekkig genoemde bezwaar tegen de ICS in Nederland is zonder twijfel de opname geweest van het delict fietsendiefstal in de vragenlijst. De Nederlandse commentatoren menen dat deze vorm van diefstal eigenlijk zou moeten worden genegeerd en in ieder geval niet zou mogen worden verdisconteerd in het algemene slachtofferpercentage. Wat hiervan ook zij, weglating van deze delictsvorm - of van een andere in Nederland relatief veelvoorkomende criminaliteitsvorm zoals vandalisme aan auto's - leidt niet tot een wezenlijk anders beeld. Nederland vertoont, net als landen als Australië, Canada en Engeland, over vrijwel de gehele linie een relatief hoog niveau van veelvoorkomende criminaliteit.

Wie de in Nederland verschenen recensies thans naleest, zal zich waarschijnlijk verbazen over de verontwaardigde en vaak onheuse toon. Deze toon is slechts te begrijpen tegen de achtergrond van de alarmerende verslaggeving in de media. Wellicht dat mijn eigen evenmin zoetsappige replieken als olie op het vuur hebben gewerkt ('de Nederlandse intellectuelen van de jaren zestig hebben geen ziekte-inzicht', *Elsevier*, 1989).

10.5 Tot slot: niet alleen kritiek maar ook lof

Op het eerste gezicht lijkt het bij lezing van de in Nederland verschenen snepende recensies een klein wonder dat het ICS-project ooit voortgang heeft gevonden. Hier komt echter een van de aardige kanten van internationaal-vergelijkend onderzoek aan het licht. De overdreven kritiek die wordt geleverd door deskundigen uit landen die er relatief slecht menen af te komen, wordt gecompenseerd door de overdreven lof van deskundigen uit de andere landen. In bijvoorbeeld Japan, Zweden, Finland, Noord-Ierland en Italië zijn de uitkomsten verwelkomd en breed uitgemeten. De algemene slachtofferpercentages die voor de koplopers de steen des aanstoots vormen, worden door de landen met lage cijfers juist van grote waarde gevonden. Van fundamentele twijfels over de methodologie van de ICS willen de onderzoekers uit deze laatste landen over het algemeen niets weten. Op voorstellen van de Nederlandse criticasters om fietsendiefstallen en dergelijke niet mee te rekenen wordt meewarig gereageerd. Niet ten onrechte is door onder andere Amerikanen opgemerkt dat als men daaraan begint ook autodiefstallen niet mogen worden meegerekend omdat er in de Verenigde Staten nu eenmaal veel meer auto's per capita zijn.

Per saldo is het internationale oordeel over de ICS betrekkelijk evenwichtig geweest. Het wetenschappelijke forum, waarop een internationaal-vergelijkende studie zich richt, is per definitie internationaal en heeft dus van gekwetste nationale gevoelens gelukkig geen last.

Literatuur

Aromaa, K. (1993), *The 1992 International Victimization Survey in Scandinavian countries and the Estonian experience*, paper gepresenteerd op het elfde 'International Congress on Criminology', Boedapest, 22-27 augustus 1993.

- Aromaa, K., en M. Heiskanen (1992), *The victims of crime 1992: Preliminary Finnish data from the 1992 International Crime Victimization Survey*, Helsinki: National Research Institute of Legal Policy.
- Bovenkerk, F. (1990), De valkuilen van internationaal-vergelijkend onderzoek, in: *Nederlands Juristenblad*, nr. 30, p. 1187-1189.
- Bruinsma, G.J.N., H.G. van de Bunt en J.P.S. Fiselier (1990), Hoe onveilig is Nederland?: Enkele theoretische en methodische kanttekeningen bij een internationaal-vergelijkend victimologisch onderzoek, in: *Tijdschrift voor Criminologie*, vol. 32, p. 138-155.
- Dijk, J.J.M. van (1985), Research and the victim movement in Europe; Introductory report of the conference, in: *Research on victimization*, zestiende Criminological Research Conference, Straatsburg, Raad van Europa, 26-29 November 1984, p. 5-16.
- Dijk, J.J.M. van (1988), Research on victims and criminal policy in Europe, in: R. Hood (red.), *Crime and criminal policy in Europe: Proceedings of a European colloquium 3-6 July 1988*, Oxford: Centre for Criminological Research.
- Dijk, J.J.M. van (1990), Criminologie en criminaliteit in Nederland: Een replek op de recensies van de Internationale Slachtoffer-enquête, in: *Tijdschrift voor Criminologie*, vol. 32, nr. 4, p. 341-358.
- Dijk, J.J.M. van (1991), *Criminaliteit als keerzijde: Een theoretische en empirische verkenning van de relaties tussen welvaart en criminaliteit* (oratie), Arnhem.
- Dijk, J.J.M. van (1991), *The International Crime Survey: Some organizational and methodological issues and some results*, paper gepresenteerd in de 'Workgroup Crime and the Public', Law and Society Conference, Amsterdam, 26-29 juni 1991.
- Dijk, J.J.M. van (1991), Les utilisations des études de criminalité au plan local, national et international, in: *Les Cahiers de la Sécurité Interieure*, La Mesure de la Delinquance, IIIESI, nr. 4, p. 39-63.
- Dijk, J.J.M. van (1992), Als de dag van gisteren: Over de betrouwbaarheid van het slachtofferverhaal, in: *Justitiële Verkenningen*, vol. 18, nr. 3, p. 47-65.
- Dijk, J.J.M. van, en A.C. Vianen (1977), *Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit: Slachtofferenquêtes 1974-1977*, WODC, 's-Gravenhage.
- Dijk, J.J.M. van, en P. Mayhew (1992), *Criminal victimization in the industrialized world: Key findings of the 1989 and 1992 International Crime Surveys*, ministerie van Justitie, 's-Gravenhage.
- Dijk, J.J.M. van, en U. Zvekcic (1993), Surveying crime in the global village: Assumptions, experiences and ultimate goals, in: A.A. del Frate, U. Zvekcic en J.J.M. van Dijk (red.), *Understanding crime: Experiences of crime and crime control: Acts of the International Conference Rome, 18-20 November 1992*, UNICRI, Rome.
- Dijk, J.J.M. van, G.J. Leger en J. Shapland (1987), *Information systems, crime and crime prevention*, paper gepresenteerd op de 'Council of Europe Conference on the Reduction of Urban Insecurity', Barcelona.
- Dijk, J.J.M. van, P. Mayhew en M. Kiliass (1990), *Experiences of crime across the world: Key findings from the 1989 International Crime Survey*, Deventer.
- Dijksterhuis, F., en J. Nijboer (1990), Slachtofferenquête: Een vergelijking tussen Nederland en België, in: *Delikt en Delinkwent*, vol. 20, nr. 7, p. 615-622.
- Frate, A.A. del, U. Zvekcic en J.J.M. van Dijk (red., 1993), *Understanding crime: Experiences of crime and crime control: Acts of the International Conference Rome, 18-20 November 1992*, UNICRI, Rome.

- Junger-Tas, J., M. Kruissink en P.H. van der Laan (1992), *Ontwikkeling van de jeugd-criminaliteit: Periode 1980-1990*, Arnhem.
- JUSRI (1990), *International Forum on Crime Prevention '90*, JUSRI, Tokyo.
- Kerckvoorde, J. van, en T. Peters (1993), De Internationale Crime Survey: Een voorstelling van de resultaten voor België, in: *Panopticon*, vol. 14, nr. 4, p. 338-352.
- Kilias, M., A. Kuhn en C. Chevalier (1987), Nouvelles perspectives methodologiques en matière de sondages de victimisation: l'expérience des enquetes Suisses, in: *Déviante et Société*, p. 34-330.
- Kilias, M., en J.J.M. van Dijk (1992), Réflexions sur la critique de G.J. Bruinsma et al., in: *Déviante et Société*, p. 69 en verder.
- Kury, H. (1992), Crime and victimization in East and West Germany: Results of the first comparative victim survey in the former GDR (German Democratic Republic) and the FRG (Federal Republic of Germany), in: *Comparative Law Review*, vol. 16, nr. 1.
- Kury, H., en M. Wuerger (1993), The influence of the type of data collection method on the results of the victim surveys, in: In: A.A. del Frate et al. (red.), p. 137-152.
- Lynch, J.P. (1993), Secondary analysis of International Crime Survey Data, in: A.A. del Frate et al. (red.), p. 175-189.
- Mawby, R. (1991), Review of experiences of crime across the world, in: *British Journal of Criminology*, vol. 31, nr. 2, p. 192-193.
- Mayhew, P. (1987), How are we faring on the burglary front? A comparison with the USA and Canada, in: *Home Office Research and Planning Unit Research Bulletin*, nr. 23, p. 42-47.
- Mayhew, P. (1990), Experiences of crime across the world in 1988, in: *Home Office Research and Statistics Department Research Bulletin*, nr. 28, p. 4-13.
- Naude, B., et al. (1993), How safe do you really feel? In: *UNISA-Bulletin*, Mei/May.
- Northern Ireland Office (1990), International victimisation survey: A Northern Ireland perspective, in: *Research Review*, nr. 1, Belfast.
- Pavlovic, Z. (1993), *International crime victim survey: Difference between the phone and face-to-face samples in Ljubljana* (Slovenia), paper gepresenteerd op het elfde 'International Congress on Criminology', 22-17 augustus 1993, Boedapest.
- Robert, Ph. (1990), Commentary on 'International comparative research in criminology: The 1989 telephone survey', in: *Crime and criminal policy in Europe: Proceedings of the II. European Colloquium*, Freiburg, p. 199-202.
- Roman, A.M. en G.E. Silva (1982), *Results from the examination of the effects of increased telephone usage in the National Crime Survey*, Washington DC.
- Sacco, V.F. (1992), Book review 'Experiences of crime across the world', in: *Revue Canadienne de Criminologie*, vol. 34, nr. 2, p. 241-242.
- Saris, W.E., en A. Scherpenzeel (1992), *Effecten van vraagformulering en data-verzamelmingsmethoden in slachtoffer-enquêtes*, Amsterdam.
- Skogan, W.G. (1986), Methodological issues in the study of victimization, in: E.A. Fattah (red.), *From crime policy to victim policy*, Basingstoke.
- Skogan, W.G. (1991), Review of experiences of crime across the world, in: *International Review of Victimology*, vol. 1, nr. 4, p. 363-366.
- Takasugi, F. (1991), 'The present and future of Japan's crime: From a structural analysis of victimization rates, in: G. Kaiser, H. Kury en H.J. Albrecht (red.), *Vic-*

- tims and criminal justice: Victimological research: Stocktaking and prospects*, Freiburg.
- Timoshenko, S. (1993), First Moscow experience of the International Crime Survey, in: A.A. del Frate et al. (red.), p. 605-614.
- UNICRI (1993), Criminal victimization: A global perspective, in: *UNCJIN, Crime and Justice Letter*, UN Office, Wenen, p. 7-12.
- Walker, J., et al. (1990), A comparison of crime in Australia and other countries, in: *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, nr. 23.
- Zauberman, R. (1985), Sources d'information sur les victimes et problèmes méthodologiques dans ce domaine, in: *Recherches sur la Victimisation: Etudes relatives à la recherche criminologique*, vol. XXIII, p. 19-65, Raad van Europa, Straatsburg.